

Από την «τρίτη Ρώμη» του Mazzini στη «Roma Fascista» του Mussolini: η μυθολογική θεμελίωση της ιταλικής πολιτικής μέσα από την αρχαιολογία, την ιστορία, την πολεοδομία, τις τέχνες

Καλλιόπη Παυλή,
Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια,
Πάντειο Παν/μιο
redionia@hotmail.com

Περίληψη

Σύμφωνα με τον καρμπονάρο Giuseppe Mazzini, όπως ο χριστιανισμός είχε εξαλείψει την αλαζονική Ρώμη των ρωμαίων αυτοκρατόρων έτσι και το κίνημα του Risorgimento, της αναγέννησης της Ιταλίας, θα εξάλειφε τη Ρώμη των άδικων Παπών με την ίδρυση της «τρίτης Ρώμης, του ιταλικού λαού». Η Ιταλία ενώθηκε, όχι αναίμακτα, στο όνομα του βασιλιά του οίκου της Σαβοΐας Vittorio Emanuele II. Έκτοτε η ιστορία της τέθηκε στην τροχιά των αστικών ιδεολογιών: επιλεκτική αρχαιολογία που παράβλεπε τις ενδιάμεσες πολιτισμικές παρουσίες αιώνων και στήριξη του ιταλικού καπιταλισμού στο πλαίσιο ενός ιμπεριαλιστικού οράματος. Δεδομένου ότι η συγκρότηση του έθνους αποτέλεσε μια αφηγηματική διαδικασία μέσα στην οποία η αρχαιολογία και οι τέχνες δεν αποτέλεσαν ουδέτερο πεδίο συζήτησης, το άρθρο παρουσιάζει ενδεικτικά παραδείγματα από την εργαλειοποίηση του πολιτισμού στην κατασκευή της συλλογικής μνήμης: επιλεκτικές ανασκαφές, καθηλωτικά αρχιτεκτονήματα, εκθέσεις από το παρελθόν, επιστημονικές σιωπές, φαντασμαγορικές παρελάσεις, όλα θεαματικά και ανθεκτικά δομικά υλικά εθνικής συνείδησης με επίκεντρο την υπενθύμιση του τεράστιου ιστορικού μεγέθους που είχε υπάρξει η Ρώμη. Δρώμενα που εκπαίδευαν αμετάκλητα στη γοητεία του μύθου ένα λαό που διαιρούσαν οι κοινωνικές ανισότητες αλλά ένωνε η πατρίδα, μάλιστα τόσο αποτελεσματικά ώστε να θυσιάζεται στις αποικιοκρατικές επιχειρήσεις που θα την «αποκαθιστούσαν» στις αρχαίες αυτοκρατορικές κοιτίδες της. Πόλεμοι που άνοιξαν την πόρτα στην κοινωνική εξαθλίωση και στο φασισμό, στον οποίο μικρά και μεγάλα συμφέροντα θα προσχωρήσουν στο ίδιο πάντα σκηνικό: της αυτοκρατορικής Ρώμης, την αδιαφιλονίκητη εθνική αξία και δικαιολογία στη βία και τον τρόπο της «εθνικής λύσης» του Mussolini.

Λέξεις-κλειδιά: Μύθος, Ρώμη, αρχαιολογία, πολεοδομία, Mussolini, αποικιοκρατία, φασισμός

Από την επαναστατική αθωότητα στην ανησυχητική ετερογένεια

Το έτος 1848 φύσαγε επαναστατικός άνεμος στην Ευρώπη. Θα ήταν αμέλεια να παραλείψουμε το κλίμα που από το 1810 είχαν δημιουργήσει οι εξεγέρσεις εργατών στις βιομηχανικές πόλεις και την υφέρπουσα αγωνία των αστών, ορατή στην

ανάγκη του Adolphe Thiers, κατοπινού καταστολέα της Παρισινής Κομμούνας, να υπερασπιστεί στο πολυσέλιδο βιβλίο του το «δικαίωμα στην ιδιοκτησία» από την «πλάνη του κομμουνισμού και του σοσιαλισμού» (Thiers, 1848). Ανάμεσα στις επαναστάσεις, πρώτη μέσα στο έτος η Σικελική, που εκδίωξε τους Βουρβόνους

κάνοντας μέχρι σήμερα τους Σικελούς υπερήφανους για το πρώτο ανεξάρτητο κοινοβούλιο που εγκαθίδρυσαν, στους οποίους τα ξύλινα έδρανα και σήμερα συνεδριάζουν. Οι Βουρβόνοι επανήλθαν αλλά η αυλαία στο Βασίλειο των Δυο Σικελιών είχε πέσει. Το κίνημα του Risorgimento σάρωνε την ιταλική χερσόνησο.

Η Ιταλία γεννήθηκε με πολλές επιφυλάξεις. Ο πληθυσμός της αποτελούνταν από ένα χαοτικό κράμα ταυτοτήτων που εκπορευόταν από την τοπικότητα και τη συγγένεια, τις μόνες αξίες στις οποίες υπάκουαν, κι αυτό ήταν γνωστό περισσότερο σε έναν πολιτικό από το Νότο από ό,τι σε έναν ιδεολόγο από το Βορρά. Ο πρωθυπουργός Francesco Crispi αποτέλεσε ένα αντιπροσωπευτικό παράδειγμα της συγκεχυμένης εθνικής ταυτότητας του 19ου αιώνα. Ως πρωθυπουργός ήταν Ιταλός πολίτης, σύμφωνα με την τοπική ταυτότητά του Σικελός, σύμφωνα με την καταγωγή του Αλβανός και, σύμφωνα με τη θρησκευτική κατήχηση που είχε λάβει σε ιεροδιδασκαλείο στο Παλέρμο, ορθόδοξος. Έτσι, είχε αντίθετη άποψη από τον τορινέζο κόμη Camillo Benso για την «αρχή του αίματος» ως τεκμήριο *ιταλικότητας*. Για τον Crispi, η λύση στην ιταλική πολυπολιτισμικότητα ήταν η αναγνώριση της *ius soli* ταυτότητας: του τόπου γέννησης.

Η ιταλική ενοποίηση του 1870 ανέδειξε την οικονομική, πολιτική και ιδεολογική αντίθεση της αστικής βιομηχανικής τάξης του Βορρά με τα φέουδα και την αγροτική κοινωνία της Μεσημβρινής Ιταλίας. Λόγιοι είχαν επισημάνει τις διαφορές, που ωστόσο η ένωση μετέτρεψε σε πολιτική και κοινωνική εχθρότητα. Η ελίτ του Νότου αντιτάχθηκε στην προσάρτηση από υπερηφάνεια, όπως διέδιδε, για τη γόνιμη γη που κάποτε οι Ρωμαίοι είχαν καταστήσει σιτοβολώνα τους και για την ένδοξη ιστορία της. Την ιστορία αυτή προέταξαν στον στρατηγό Giuseppe Garibaldi όταν αφίχθηκε στη Νάπολη στη διαδήλωσή τους κατά της ενοποίησης στο όχι τυχαίο σημείο του Borgo Marina, το νησάκι από ηφαιστειογενή πέτρα όπου σύμφωνα με τον θρύλο είχε πεθάνει η σειρήνα Παρθενόπη και οι αρχαίοι Έλληνες είχαν

θέσει τον θεμέλιο λίθο της πόλης. Κάτω από την κουρτίνα των ιδεολογιών βρισκόταν το ασύμφορο της ενοποίησης, που θα διοχέτευε εκατομμύρια δουκάτα από τις τράπεζες του Νότου στο βασιλικό ταμείο του Πεδεμόντιου.

Η ενσωμάτωση της Μεσημβρινής Ιταλίας, από τις υπώρειες του Λάτιο ως τη Μεσόγειο, δυσάρεστησε και την ελίτ του Βορρά. Ο Carlo Farini από τη Ραβέννα, φτάνοντας στη Νάπολη ως αντιβασιλέας χαρακτήρισε στην πρώτη αναφορά του προς τον υπουργό Camillo Benso το Νότο «*ελκώδη πληγή*» και «*οτιδήποτε άλλο εκτός από Ιταλία*», ήταν «*μια Αφρική!*» και οι κάτοικοί του «*χωριάτες απολίτιστοι*» (Ili: 208). Δεν καθόριζε πάντα η γεωγραφία τέτοιες αντιλήψεις. Ο πολιτικός Giuseppe Massari από τον Τάραντα επίσης έγραφε, διαπιστώνοντας το εκτεταμένο δίκτυο της διαφθοράς που είχαν αφήσει πίσω τους Βουρβόνοι και κληρικοί, πως η Νάπολη ήταν «*καταστροφή*» για την Ιταλία. Ήταν γνωστό και το μορφωτικό χάσμα: το 1861 το 85% των κατοίκων του Νότου ήταν αναλφάβητο σε αντίθεση με το 42% των κατοικούντων βορειοδυτικά. Πέρα από τα στερεότυπα, τα αντικειμενικά προβλήματα είχαν επισημανθεί πολλές δεκαετίες νωρίτερα και από τους λόγιους του Νότου, με συζητήσεις για τον αναγκαίο εκσυγχρονισμό στα περιοδικά, στους γεωργικούς συνεταιρισμούς και στους πολιτιστικούς συλλόγους. Η επάνοδος των Βουρβόνων είχε τερματίσει κάθε δυνατότητα για αλλαγή (Belardelli, 9.4.1998).

Ξαναχίζοντας τη Ρώμη: σύμβολο ενότητας και επέκτασης

Όταν στις 20 Σεπτεμβρίου του 1870 οι Βερσαλιέροι περνούν από ένα αφύλαχτο σημείο του αυρηλιανού τείχους και προσαρτούν τη Ρώμη, η *romanità* έρχεται στο επίκεντρο της ιδεολογίας, της πολιτικής, της οικονομίας, της γραφειοκρατίας και της διπλωματίας. Ωστόσο η Ιταλία παρέμενε ενωμένη μόνο στα άρθρα του ιταλικού Συντάγματος και στους λόγους των πολιτικών, τους οποίους, αντί για τα ζωτικά τρέχοντα προβλήματα, περισσότερο απασχολούσε η παγίωση της εξουσί-

ας τους, που οδήγησε ακόμα και σε συγκρούσεις με την οικογένεια του Garibaldi για την πολιτική αξιοποίηση της σωρού του —τόσο έντονες ώστε να απασχολήσουν και τον Τύπο της απέναντι όχθης του Ατλαντικού (Του Ανταποκριτή, 12.12.1907). Εντέλει, ο επικεφαλής των Ερυθροχιτώνων, αντί να καταλήξει σε ένα μαυσωλείο στη Ρώμη που θα επισκέπτονταν οι μελλοντικές γενιές ενταφιάστηκε στην Καπρέρα, στο πετρώδες νησάκι βόρεια της Σαρδηνίας όπου είχε αποσυρθεί τα τελευταία χρόνια της ζωής του αρνούμενος να εξαργυρώσει με κάποιο αξίωμα το ρόλο του στη δημιουργία της Ιταλίας. Πάντως η κυβέρνηση δεν υλοποίησε την επιθυμία του για αποτέφρωση. Έστω κάτω από έναν ταπεινό γρανιτένιο ογκόλιθο θα ήταν χρησιμότερος, όπως δεν πραγματοποιήθηκε η επιθυμία του Vittorio Emanuele II, πρώτου βασιλιά της Ιταλίας ως το 1878, να ενταφιαστεί στο Τορίνο: ο γιος του, βασιλιάς Umberto I, αποδέχτηκε το αίτημα της Κοινότητας της Ρώμης να κρατήσει το ταφικό μνημείο του αποκαλούμενου «Padre della Patria» (=Πατέρας της Πατρίδας) στην πρωτεύουσα.

Εξαρχής κρίθηκε απαραίτητη μια πολιτισμική πολιτική που θα καλλιεργούσε την «ανέκαθεν» υπάρχουσα και «αδιαμεσολάβητη» εθνική και πολιτισμική ενότητα —παρά τις ενδιάμεσες παρουσίες Οστρογότθων, Βυζαντινών, Αραγονέζων, Νορμανδών, Ανδεγαυών. Οι ρωμαϊκές αρχαιότητες ήταν το όχημα στην ανάδειξη της «ανέπαφης» ιταλικής κουλτούρας κι όπως έγραφε ο εκδότης και βουλευτής Ruggiero Bonghi, «*αυτό το χώμα πρέπει να αγιοποιηθεί· πρέπει ν' αναζητήσουμε σε αυτό τις μνήμες, τα ίχνη της πιο ένδοξης εποχής της Ιστορίας της Ιταλίας*» (3.10.1870). Μια «ένδοξη εποχή» που θα συνδεόταν ευθύγραμμα με τη νεορωμαϊκή ιταλική ταυτότητα, όπου μύθοι, αρχαιότητες, αγροτικά επαναστατικά κινήματα και πατριώτες του Risorgimento διαπλέκονταν με την αλαζονεία της μοναρχίας και τα συμφέροντα της ανερχόμενης αστικής τάξης. Με την ίδια ευκολία, το όνομα του Garibaldi θα γίνει παιάνας των ιταλών στρατιωτών κατά την ιμπεριαλιστική απόβαση στη Λιβύη το 1911, παράδειγμα στρατιωτικού εθελοντισμού

από τον Mussolini (2.2.1918) και πρότυπο θάρρους από τον εργατικό Τύπο όταν οι Ναζί εισβάλλουν στον ιταλικό βορρά —«*σήμερα ο Garibaldi επιστρέφει καθάλα στ' άλογο, στο ιταλικό χώμα [...] οπλίζει την καραμπίνα του [...] και καλεί, όπως το 1849, το λαό να υπερασπιστεί την πόλη του*» (Alicata, 10.9.1943). Εδώ που οι αρχαιολογικές ανακαλύψεις του ύστερου 19ου αιώνα στο Vulci θα ανοίξουν την πόρτα σε ένα «ετρουσκικό όνειρο» ανάλογο με το «γαλατικό» των Γάλλων, το «δριυδικό» των Βρετανών και το «βικινγκικό» των Σκανδιναβών, όταν και στο Νότο εξελίσσονταν οι ανασκαφές στις αρχαίες ελληνικές πόλεις, ωστόσο, στις αρχές του 20ού, εστιάζουν σε οικισμούς αυτοχθόνων, Σαμνίτες, Όσκους, Λουκανούς, Μεσσάπιους, Σικανούς και τους άλλους που ζούσαν εκεί πριν την έλευση των Ελλήνων.

Επί βασιλείας Umberto I (1878-1900) εγκαινιάζεται ο χώρος στέγασης αρχαίων συλλογών, που κάτω από τον όρο «Εθνικό Μουσείο Ρώμης» συγχώνευε ευρήματα αρχαιοελληνικά, βησιγοθικά, αιγυπτιακά, μαλτέζικα καθώς και παπικά αντικείμενα των Μέσων Χρόνων. Ο ίδιος αποφασίζει και την ύψωση μνημείου στον πατέρα του, παρότι στρατιώτες, αλλά και λαός από την επαρχία ήδη συνέρρεαν σε πομπές στο Πάνθεον, όπου ήταν ενταφιασμένος. Αλλά ένα μνημειακού μεγέθους οικοδόμημα σε περίοπτη θέση στο αρχαίο κέντρο θα υπενθύμιζε την «αποκα-τασταθείσα» ενότητα, κυρίως σε όσους αρνούσαν την ενοποίηση υπό το σκήπτρο του «ξένου» από τη Σαβοΐα, κάποτε γαλλική κομητεία των Προβηγκιανών Άλπεων. Για αυτούς τόσο ο «Πατέρας της Πατρίδας» όσο και η αυταρχική πολιτική και τα τραπεζικά σκάνδαλα της βασιλείας του γιου του, εκπροσωπούσαν «τον αλλοεθνή δεσποτισμό». Παρά τις ενστάσεις για την ανέγερση του πιο εθνικού από όλα τα εθνικά μνημεία σε ένα σημείο που θα ισοπέδωνε αρχαιότητες της Αγοράς του Καίσαρα, το «Vittoriano» —η «γραφομηχανή» ή «γαμήλια τούρτα», όπως ειρωνικά αποκαλούνταν το τεράστιο πομπώδες κτήριο— άρχισε να χτίζεται με λευκό μάρμαρο της Μπρέσια. Η διένεξη περιστράφηκε και γύρω από τις μορφές που θα πλαισίωναν το άγαλμα του έφιππου βασιλιά· εν-

τέλει αποφασίστηκε να τον αφήσουν απομονωμένο σε μια ηρωική μοναξιά που θα υπογράμμιζε την αρετή της προσωποπαγούς εξουσίας. Τα αγάλματα άλλων πρωταγωνιστών του Risorgimento τοποθετήθηκαν σε λόφους της Ρώμης — όπως του έφιππου Garibaldi με τους μαχητές του στο Gianicolo και του Mazzini καθήμενου και σκεπτόμενου στον Aventino, από όπου μπορούσε να αγναντεύει για πάντα τον μεγαλύτερο υπόδρομο της αρχαιότητας.

Στα χρόνια του Umberto I πυκνώνουν οι αναφορές στη Μεγάλη Ιταλία. Αποτελούσε κομμάτι της φιλόδοξης πολιτικής που περνούσε από τις μεγάλες λεωφόρους του αποικιοκρατικού σχεδίου ως τα βορβορώδη σοκάκια της εργατικής εξαθλίωσης, που στην περίπτωση του Umberto I θα απαντηθεί με το δεινότερο, για εκείνον, τρόπο — έμεινε στην ιστορία ως ο βασιλιάς που δολοφονήθηκε από έναν εργάτη. Το «Vittoriano» εγκαινιάστηκε το καλοκαίρι του 1911 από τον Vittorio Emanuele Orlando λίγους μήνες πριν την «ανάκτηση» της Λιβύης, στην οποία θα επεκτεινόταν οι ιταλικές αγροκαλλιέργειες. Την ιστορική νομιμοποίηση προσέφερε αφενός το ιδεολόγημα πως η αρχαία αγροτική ανάπτυξή της οφειλόταν στους Ρωμαίους — ενώ είχε βασιστεί στο ανεπτυγμένο αρδευτικό καρχηδονιακό σύστημα — αφετέρου η επιλεκτική αρχαιολογία, που γύρισε την πλάτη της στην Κυρηναϊκή μόλις αντιλήφθηκε πως τα αρχαιοελληνικά κατάλοιπα απομάκρυναν την έρευνα από το ρωμαιοκεντρικό στόχο. Έτσι επικεντρώθηκε στην Τριπολίτιδα, διάσημη για τις αρχαϊκές φοινικικές πόλεις ελιμνισμού τις οποίες, ωστόσο, η γέννηση του αυτοκράτορα Σεπτίμου Σεβήρου καθιστούσε συλλήβδην ρωμαϊκές. Προς επίρρωση, τα ρωμαϊκά γλυπτά που ανασύρονταν κυκλοφορούσαν σε γραμματόσημα στην Ιταλία (Altekamp, 2004: 58-67).

Η σύνδεση του παρελθόντος με το παρόν ήταν καταγιστική. Ο «μέτριος ποιητής Giuseppe Lipparini» ακολούθησε με ενθουσιασμό τα στρατεύματα στη Λιβύη και είχε καλωσορίσει την ιταλική απόβαση απαγγέλλοντας ένα τετράστιχο,

πάνω από αρχαίο τάφο, για λογαριασμό του αγνώστου ρωμαίου στρατιώτη: «Μετά από μια σιωπή αιώνων ξυπνώ και ακούω πάνω απ' το κεφάλι μου να χλιμιντρίζουν μέσα από ποδοβολητάτα άλογα του Λάτιο [...] η Ρώμη επιστρέφει, σήμερα, στη δόξα που υπήρξε» (Del Boca, 1986: 149).

Φασιστικές αναγνώσεις της αρχαιότητας: η συντριπτική νίκη των εντυπώσεων

Στις 19 Μαΐου 1923 μια μυστηριώδης γυναίκα ντυμένη στα κόκκινα απίθωσε στα χέρια του προέδρου του Εθνικού Φασιστικού Κόμματος (PNF), Benito Mussolini, ένα τσεκούρι ανάμεσα σε δώδεκα ράβδους από λευκή σημύδα δεμένες με δερμάτινα λουριά, τις *fascies*. Αποτελούσε μέρος μιας «προφητείας» που είχε εξυφανθεί απ' όταν ανακαλύφθηκε ένα τσεκούρι σε ετρουσκικό τάφο στο Βιτέρμπο: πως όποιος έπαιρνε τις δέσμες-σύμβολα της ρωμαϊκής υπατίας, θα γινόταν «ύπατος του κράτους».

Η ιστορία είχε φανεί εξαιρετικά σπάταλη με τη χρήση των *fascies*, που έδωσαν το όνομά τους στο κόμμα του. Με δέσμες ράβδων οι Βουρβόνοι κοσμούσαν τους βασιλικούς οίκους ανάμεσα στους άλλους θυρεούς νομιμότητας, με αυτές η γαλλική επαναστατική κυβέρνηση συμβόλιζε την ενότητα και την εξουσία, ήταν σημαία του ελβετικού καντονιού St. Gallen και σύμβολο των μεταρρυθμιστικών κινημάτων στη Σικελία τη δεκαετία του 1870, με γνωστότερο το «Fasci Siciliani». Έτσι, μόνο μετά την ανακατασκευή τους στην «αυθεντική» μορφή των ρωμαϊκών χρόνων μπορούσαν να αποτελέσουν σύμβολα του φασιστικού κόμματος, την οποία ανέλαβε ο *par excellence* αρχαιολόγος Giacomo Boni ετοιμάζοντας αποστολή στη βόρεια Ευρώπη που θα τους προμήθευε τη σπάνια λευκή σημύδα. Εξάλλου, η εποχή Mussolini αποτέλεσε αντιπροσωπευτικό παράδειγμα της αλληλεξάρτησης αρχαιολογίας και πολιτικής. Η ντυμένη στα κόκκινα γυναίκα επίσης ήταν αρχαιολόγος, η Cesarina Ribulsi όπως μαθεύτηκε αργότερα και αρχαιολόγος ήταν και ο Evelino Leonardi, χάρη στον οποίο αποφεύχθηκε η προγραμματισμένη αποστολή αφού βρήκε λευκές σημύδες στις όχθες

ενός παραπόταμου του Τίβερη (Colini, 1933). Στον Boni, τον σχολαστικό διευθυντή των ανασκαφών του Forum Romanum από το 1898, οφειλόταν και η ανεύρεση του χαμένου στις επιστρώσεις ιερού *Lapis Niger* και του ενεπίγραφου λίθου με την αρχαιότερη δημόσιου χαρακτήρα επιγραφή σε αρχαϊκά λατινικά, που σύμφωνα με το θρύλο υποδείκνυε τον τάφο του Ρωμύλου. Το εύρημα άνοιξε το δρόμο για την *αδιαμεσολάβητη* ταύτιση της σύγχρονης πόλης με την ένδοξη Ρώμη των πατρι-κίων, τους οποίους, σύμφωνα με τον αρχαιολόγο, είχαν διαφθείρει οι πληβείοι. Ο Boni, περισσότερο οπαδός της μεταφυσικής αρχαιολογίας παρά του Mussolini, ανέλαβε με ευχαρίστηση όχι μόνο μια θέση στη Γερουσία αλλά και την ιεροποίηση της προπαγάνδας του — «*fascismo sacro*»— εφόσον ο φασισμός εμφανιζόταν ως αναβιωτής της *caput mundi* και οι προσωπικές μυθοπλασίες του έβρισκαν διέξοδο στις πάνδημες φασιστικές παγα-νιστικές τελετές, στις οποίες τιθόταν επικεφαλής (Consolato, 2006: 183-185).

Ας γυρίσουμε, όμως, μερικά χρόνια πίσω. Στο ρεύμα που είχαν δημιουργήσει στην Ευρώπη τα υφειακά αδιέξοδα του ύστερου 19ου αιώνα οδηγώντας στην άνοδο του φυλετισμού και στην όξυνση της πάλης για το μοίρασμα των εδαφών, αν και ο αριστερός πρωθυπουργός Crispi είχε υπογράψει την κατάργηση της θανατικής ποινής και των αντι-απεργιακών νόμων, είχε υπογράψει και την πρώτη επέμβαση στην Αιθιοπία ως θιασώτης του μετασχηματισμού της νεοσύστατης Ιταλίας σε αποικιοκρατική δύναμη. Ο Mussolini υπήρξε προϊόν αυτού του θολού σοσιαλισμού και της αυταρχικότητας της ιταλικής μοναρχίας που φυλάκιζε και θανάτωνε διαδηλωτές. Παρέπαιε ανάμεσα στη Μεγάλη Ιταλία και την πασιφιστική δράση προτού διαφοροποιηθεί και ιδρύσει, με το ασύμφορο για την Ιταλία τέλος του Μεγάλου Πολέμου, την Αγωνιστική Ένωση (*Fasci di Combattimento*). Για τον ιστορικό Renzo de Felice η εγκαθίδρυση του φασισμού εξέφρασε την πρόθεση της μεσαιας τάξης, κύριο αποδέκτη της ιδεολογίας του, να αναλάβει ηγετικό ρόλο, παρότι εξίσου «*συμπύ-κνωνε τα καπιταλιστικά*

συμφέροντα» (1968: 5, 8, 14). Ο Mussolini, εξάλλου, εγκωμιάζε τις δυνα-τότητες του καπιταλισμού στην εφημερίδα που εξέδιδε, *Il Popolo d'Italia*: είναι η «*εξελισσόμενη αξία στους αιώνες*» κι όχι «*το μέσο εκμετάλλευσης που παρουσιάζει η σοσιαλιστική ηλιθιότητα*» (14.1.1921). Στη χώρα που είχε νικήσει στον πόλεμο αλλά είχε χάσει στην ειρήνη (με την ασύμφορη Συνθήκη των Βερσαλλιών), ψήφο στον Mussolini πρόσφεραν ακρωτηριασμένοι βετεράνοι, χήρες, γαιοκτήμονες και λιανέμποροι, πρώην συνδικαλιστές και φουτουριστές καλλιτέχνες. Ένα μωσαϊκό ψηφοφόρων περιώνυμο για την ετερογένειά του που τη μεταπολεμική περίοδο περιφερόταν οργισμένο χάρη στα οικονομικά προβλήματα που είχε δημιουργήσει ο πόλεμος και η εγγήγορη του φασιστικού κινήματος έμοιαζε ικανή να αντιμετωπίσει. Οι μεγαλοαστοί δεν χρειάστηκε να πειστούν από τα μουσολινικά φληναφήματα για να προσχωρήσουν στον ραγδαία αυξανόμενο φασισμό· εδραζόμενοι στην οικονομική ισχύ τους γνώριζαν πως όποιος κι αν διαχειριζόταν την εξουσία δεν θα αργούσε να συμβιβαστεί με τα συμφέροντά τους που εξάλλου παρουσιάζονταν ως «*εθνικά*». Αλλά οι αγρότες και οι μικροέμποροι που χρηματοδοτούσαν από το υστέρημά τους το κίνημα σε μεγάλο βαθμό αγνοούσαν πως επίσης το χρηματοδοτούσαν βιομήχανοι και τραπεζίτες, και πως οι ανώτεροι αξιωματικοί της αστυνομίας και του στρατού χορηγούσαν όπλα, πυρομαχικά και στολές στις φασιστικές συμμορίες για την καταστολή των αντι-φασιστών και του εργατικού κινήματος (Francescangeli, 2000· Franzinelli, 2003). Έτσι σύντομα δυσανεστήθηκαν βλέποντας πως ο Νότος παρέμενε αντικείμενο εκμε-τάλλευσης των μεγαλογαιοκτημόνων όπως ο Βορ-ράς των βιομηχάνων, οδηγώντας το φασισμό στην πρώτη κρίση του (De Felice, 1968: 5-8) αφού, παρά τα μουσολινικά επαναστατικά τσιτάτα του '20 και του '21, και τις καρικατούρες ευτραφών εργο-λάβων σε φυλλάδια να εκλιπαρούν γονατιστοί τα φασιστικά τάγματα, η πλειοψηφία των υπουργών του το 1922 ήταν επιχειρηματίες. Οι ταραχές στη Ρώμη και οι κατηγορίες που δέχτηκε ο Mussolini για τη δολοφονία του σοσιαλιστή βουλευτή Giaco-

μο Matteotti τον Ιούνιο του 1924 απαίτησαν, αμέσως τον επόμενο μήνα, την ίδρυση του εβδομαδιαίου πολιτικού περιοδικού «Roma Fascista» από τη φοιτητική νεολαία (Gruppi Universitari Fascisti) της Λιγουρίας για τη στήριξη της «Επανάστασης των Μελανοχιτώνων». Το περιοδικό ξεπέρασε τα όρια της Λιγουρίας και αποτέλεσε ως το 1943 το επίσημο όργανο της δρώσας φοιτητικής μουσολινικής νεολαίας κατά αντιφασιστών φοιτητών ή φοιτητών «μειωμένης» φασιστικής συνείδησης (La Rovere, 1999: 457, Imbiscuso, 2010: 9-11).

Η λύση στην κρίση του φασισμού υπήρξε χειρότερη από το πρόβλημα. Με τον βασιλιά αμέτοχο, ανήσυχο μόνο για το θρόνο του, ο Mussolini μίλησε περί «ανάγκης για σταθερότητα» στις 3 Ιανουαρίου 1925 στη Βουλή, λόγος-ορόσημο της επιβολής της δικτατορίας του· το ίδιο κίολας βράδυ εκατοντάδες πολίτες συνελήφθησαν. Πέρα από τις απηνείς διώξεις και τα απαγορευτικά διατάγματα επιδόθηκε σε μια συστηματική προπαγάνδα ασύλληπτης δυναμικής μέσα από δημοσιεύματα, ταινίες, εκθέσεις, γιγαντοαφίσες, παρελάσεις, με πρώτη μεγαλόπνοη εφαρμογή της την κολακεία της μοναρχίας στο πρόσωπο του βολικού Vittorio Emanuele Orlando. Την προγενέστερη μουσολινική ρητορική υπέρ μιας αβασίλευτης δημοκρατίας σκέπασαν οι ήχοι της μπάντας μιας τόσο μεγαλειώδους παρέλασης για τα 25 χρόνια της βασιλείας του που «η Ρώμη είχε να δει απ' τις μέρες που ο Αύγουστος γύρισε νικητής από τη μάχη στο Άκτιο» (Του Ανταποκριτή, 15.6.1925). Ο Boni μόλις είχε πεθάνει και δεν είδε τη μεγαλύτερη ανασκαφή που είχε λάβει ποτέ χώρα στη Ρώμη — έχοντας λάβει την υπέρτατη τιμή να ταφεί, ο μοναδικός στη σύγχρονη εποχή, στο λόφο Παλατίνο. Μεταρωμαϊκά κτίσματα γκρεμίστηκαν για να αναδειχτούν αρχαιότητες της «χρυσής εποχής», άλλες αρχαιότητες μετονομάστηκαν, και παρά τις όποιες αντιρρήσεις για τις καταστροφές διανοίχτηκε η Via del Impero, όπως την ονόμασε ο Mussolini (νυν Fori Imperiali), για να διασχίζει παραλάυνοντας ως νέος αυτοκράτορας τα αρχαία fora και να καταλήγει στο Palazzo Venezia, από όπου έβγαζε λόγους στο πλήθος. Η Ρώμη ξαναχιζόταν

στα πρότυπα του «τέλειου φασίστα»: το στάδιο από μάρμαρο της Καράρα που άρχισε να χιτίζεται το 1927 κοντά στη Μουλβία γέφυρα, σύμβολο της τελικής επικράτησης ενός μονοκράτορα και του χριστιανισμού, κυκλωνόταν από μυώδη αντρικά αγάλματα, μια γλυπτική μεταφορά του ρωμαλέου, αήττητου υπερασπιστή του έθνους.

Η στροφή του αρχαιολογικού ενδιαφέροντος στην Αλβανία υπήρξε ο προπομπός της διείσδυσης στα Βαλκάνια, έχοντας στις αποσκευές της το μύθο «οι Τρώες στην Ήπειρο»: ο Αινείας είχε περάσει από το Βουθρωτό προτού φτάσει στο Λάτιο, όπου οι απόγονοί του θα χτίσουν τη Ρώμη, κι αυτή η αναφορά στο Βιργίλιο αρκούσε για να επικαλύψει τις γεωπολιτικές βλέψεις. Τις ανασκαφές ανέλαβε ο φίλος του Mussolini, αρχαιολόγος Luigi Maria Ugolini, ο οποίος κατέφτασε το 1928 με βάρκα όπως ο Αινείας και περιμένοντας να φτιάξει ο καιρός ξαναδιάβαζε συγκινημένος το ποίημα του Βιργιλίου. Ο Ugolini, ένας ακόμα επιστήμονας-οπαδός του φασισμού που έκανε κάθε δυνατή προσπάθεια να επαναφέρει την ιταλική κοινωνία στις πιο ανορθολογικές παραδόσεις της, έδωσε έμφαση στα ευρήματα ευγενών Ιλλυριών και στα μεγάλης κλίμακας ρωμαϊκά κτίσματα και ακόμα και τις μυρτιές στο εγκαταλελειμμένο αρχαίο υδραγωγείο ερμήνευσε ως στεφάνι της φύσης στη ρωμαϊκή δόξα. Ο πρώιμος θάνατός του επίσης έγινε αφορμή για γεωπολιτική προπαγάνδα το 1937, με μια σειρά μεταθανάτιων δημοσιευμένων μυθολογικών γύρω από τον Αινεία (Gilkes, 2004: 37-46)¹. Όσο για τις ανασκαφές στη Λιβύη, συνεχίζονταν πλαισιωμένες από έναν οικοδομικό οργανισμό που μεταμόρφωνε την Τρίπολη σε πολυτελές τουριστικό θέρετρο: πολυλειτουργικά συγκροτήματα στην προκουμαία με ξενοδοχείο, καζίνο και θέατρο, μέγαρα της ιταλικής διοίκησης, καθεδρικό ναό, επαύλεις. Τις ανασκαφές χρηματοδοτούσε ο Giuseppe Volpi, αντιπροσωπευτικό παράδειγμα της διαπλοκής του επιχειρηματικού κόσμου με τη φασιστική πολιτική καθώς, σε αντάλλαγμα, προσφέρθηκε η διοίκηση της

¹ Βλ. και Gilkes, 2003.

Τρίπολης και ο τίτλος του «κόμη της Μιζουράτα» σε αυτόν τον μεσοαστικής καταγωγής επιχειρηματία που στερούνταν «τίτλους τιμής» και είχε υπογράψει τη σφαγή των Λίβυων ανταρτών. Στη συνέχεια έγινε υπουργός Οικονομικών, ιδρυτής και πρόεδρος της Μπιενάλε και του Διεθνούς Φεστιβάλ Κινηματογράφου της Βενετίας (το βραβείο καλύτερης ηθοποιίας έχει ακόμα το όνομά του) και ολοκλήρωσε τη σταδιοδρομία του ως επιτυχημένος διαμεσολαβητής ανάμεσα στους βιομήχανους και τον Mussolini: από το 1934 κι ως την πτώση του δικτάτορα ήταν πρόεδρος της Confindustria, της συνομοσπονδίας των βιομηχάνων για την αντιμετώπιση των συνδικάτων (Fiorani, 2000: 57). Του οφείλονται πολλά από τα σκληρά αντεργατικά μέτρα, απολύσεις εργατών και προσλήψεις άλλων με μειωμένο μισθό και αυξημένο ωράριο που λαμβάνονταν στο πλαίσιο της «αναδιάρθρωσης» της εργοστασιακής παραγωγής την περίοδο των αυξημένων «εθνικών» αναγκών: εντατική παραγωγή πολεμικού υλικού για τον εφοδιασμό του Franco, του πολέμου στο πλευρό του Hitler και, νωρίτερα, της εισβολής στην Αιθιοπία, της οποίας η κατάκτηση πρόσφερε την ευκαιρία να αποκτηθούν ορυκτοί πόροι και καλλιέργειες για τη στήριξη του τραυματισμένου από την ύφεση των αρχών της δεκαετίας του 1930 ιταλικού καπιταλισμού, που απαιτούσε αποτελεσματικότερη ιμπεριαλιστική πολιτική από εκείνη του προηγούμενου αιώνα. Άλλωστε η Ιταλία δικαιούνταν την Αιθιοπία, όπως ο Duce τόνισε από το μπαλκόνι της *riazza Venezia*, αφού η υπέρτατη συμβολή νεκρών και ακρωτηριασμένων Ιταλών στον πόλεμο είχε αποκομίσει «*ψίχουλα από την πλούσια αποικιακή λεία*» (Mussolini, 1935: 218), ίσως ένας από τους λόγους που η Κοινωνία των Εθνών παρακολούθησε «αμήχανη» την εγκληματική χρήση του φοβερού υπερίτη επάνω στους Αιθίοπες. Οι Ιταλοί θα αισθανθούν υπερήφανοι βλέποντας στην ταινία *Scipione l' Africano* τον Σκιπίωνα να σαρώνει τους Καρχηδόνιους —μια παραπομπή στην «αναγέννηση» της Ιταλικής Αυτοκρατορίας της Ανατολικής Αφρικής που είχε μόλις επιτευχθεί— που βραβεύτηκε με το πρώτο βραβείο της Διεθνούς Έκθεσης Κινηματογράφου

της Βενετίας, την «*Corra Mussolini*». Εξάλλου, ο Mussolini είχε μεγάλη απήχηση στους καλλιτέχνες. Ως χρηματοδότης της καθεστωτικής τέχνης στήριξε το μιλανέζικο καλλιτεχνικό κίνημα «*Novecento Italiano*» («Ιταλικός Εικοστός Αιώνας») των φασιστών ιδεολόγων που στην αρχιτεκτονική επανάφερε την υπεροχή του οριζόντιου άξονα του κλασικισμού και της Αναγέννησης αλλά στη μεγάλη κλίμακα της αυτοκρατορικής Ρώμης, για να εκφράζει την ισχύ και την ιστορική νομιμοποίηση του φασισμού, στη γλυπτική φιλοτεχνούνταν στιβαροί άνδρες επιδιδόμενοι με αφοσίωση στη χειρωνακτική εργασία που ο Mussolini είχε βιώσει πλάι στον σιδηρουργό πατέρα του και οι πίνακες ζωγραφικής κατακλύζονταν από θέματα του θερισμού και του τρύγου· ο ίδιος συχνά φωτογραφιζόταν στα χωράφια ως αγρότης.

Το 1932 που βιομήχανοι και τραπεζίτες της «Δημοκρατίας της Βαϊμάρης» πριμοδοτούσαν υπόρρητα τον Hitler στην ανάληψη μιας εξουσίας που θα απάλλαζε τη Γερμανία από τα ενοχλητικά μαρξιστικά κινήματα, στην Ιταλία οργανώθηκε η πρώτη Έκθεση της Φασιστικής Επανάστασης (*Mostra della Rivoluzione Fascista*). Μελανοχίτωνες ήταν παραταγμένοι στην είσοδο και τα εκθέματα στις πολλές αίθουσες δημιουργούσαν την πεποίθηση πως η «Πορεία προς τη Ρώμη» ήταν επανάσταση ανάλογη με του *Risorgimento*, και οι Ερυθροχίτωνες του *Risorgimento* πρόδρομες φιγούρες του φασιστικού κινήματος: αποθέωση της περιούσιας ιδεολογίας για τον ιστορικό Flavio Fiorani, η οποία καθόταν σαν κουρνιαχτός επάνω στην υψηλή ανεργία και τις μειώσεις στους μισθούς των βιομηχανικών εργατών (2000: 54).

Από το φασιστικό κράτος (*Stato fascista*) στο ολοκληρωτικό (*Stato totalitario*)

Ο Mussolini γνώριζε τη δύναμη της κουλτούρας και σε αυτήν εστίασε την πολιτισμική πολιτική του. Γνώριζε πως επρόκειτο για συναίσθημα κι όχι για ζήτημα βιολογικό που για αυτό μπορούσε να διδαχτεί (Ludwig, 1932: 73-5) και είναι γνωστή η ερωτική σχέση του με την εύπορη εβραία συγγραφέα της βιογραφίας του που γνώρισε τόσο

μεγάλη εμπορική επιτυχία ώστε να μεταφραστεί σε 18 γλώσσες. Κι ενώ ως την έναρξη της συνεργασίας του με τον Hitler εκφραστές του αντισημιτισμού παρέμεναν, για δικούς τους λόγους, κυρίως οι κληρικοί, το 1936 το φασιστικό κράτος μετατρέπεται σε ολοκληρωτικό εκβάλλοντας και στα πάμπολλα στρατόπεδα συγκέντρωσης με πρώτο ανάμεσά τους, πριν από τον πόλεμο, το στρατόπεδο στο Pisticci της Basilicata το 1939 για τους εχθρούς του φασισμού. Στο τέλος του πολέμου οι επιζώντες ήταν, εκτός από αντιφασίστες κάθε εθνικότητας, Εβραίοι, Τσιγγάνοι, ακόμα και κινέζοι ναυτικοί και έμποροι, όσοι δηλαδή αποτελούσαν «κίνδυνο» σύμφωνα με το «Μανιφέστο της Φυλής» (Ρανία, 23.5.2010) που είχαν εισηγηθεί πανεπιστημιακοί των οποίων οι μελέτες ταυτίζονταν με την ανάπτυξη και την πρόοδο της «φυλής». Στο περιοδικό *La difesa della Razza* (Η Προστασία της Φυλής) που εκδιδόταν από το 1938 έως το 1943, δημοσιεύονταν τα «εθνικά» και τα «αντεθνικά» φαινοτυπικά χαρακτηριστικά (ρωμαϊκές προτομές σε αντιδιαστολή με τη γαμψή μύτη και τα άφρο χαρακτηριστικά), γκροτέσκο φιγούρες που απεικόνιζαν τους Εβραίους με νύχια γαμψά, ανάμεσά τους οι «κακοί δάσκαλοι» της ανθρωπότητας Σπινόζα, Μπεργκσόν και Αϊνστάιν. Ο αποκλεισμός των Εβραίων από κάθε πεδίο της ζωής έφτανε ως τη διαγραφή τους από τους τηλεφωνικούς καταλόγους (Venzo & Migliau, 2004: 15, 42-45).

Από το 1937 τα νεογέννητα εγγράφονταν, αυτομάτως με τη δήλωση της γέννησής τους στο μητρώο, στην οργάνωση της νεολαίας Balilla (ONB). Ως τότε οι δάσκαλοι πίεζαν τους μαθητές για την εγγραφή που μεταφραζόταν σε Κυριακές αφιερωμένες στη φασιστική κατήχηση και καλοκαίρια στις στρατιωτικού τύπου κατασκηνώσεις, αλλά ο Mussolini θεωρούσε ανεπαρκή τη μικροαστική οικογενειακή επιρροή και ακόμα και ο καθολικισμός όταν μονοπωλούσε την αφοσίωση απειλούσε τον πατριωτισμό της νεολαίας: εξάλλου ο φασισμός ήταν θρησκεία (De Felice, 1981: 124-130). Για να προσεταιριστεί τον αραβικό εθνικισμό που δυσχέραινε την πολιτική της Γαλλίας και της Αγγλίας και μπορούσε να του φανεί ωφέλιμος,

πήγε ξανά στη Λιβύη. Αυτή τη φορά διέταξε να διέρχονται στο σκοτάδι της προηγούμενης νύχτας υπεείς με βεγγαλικά και μπάντες και να αναγγέλλουν τον ερχομό του «προστάτη του μουσουλμανικού κόσμου», ο οποίος την επομένη θα αφήσει την Alfa Romeo του τρία χιλιόμετρα έξω από την Τρίπολη για να μπει στην πόλη πάνω στο μεγάλο καφέ άλογο που του είχαν φέρει για την περίπτωση από τη Γερμανία. Τραγούδησε στα αραβικά ανάμεσα στους Βέρβερους τον ύμνο του φασιστικού κόμματος («Gioinezza») και το «της Ρώμης είμαστε παιδιά, είμαστε οι αρχαίοι λεγεωνάριοι» και η φωτογραφία του, έφιππος να κρατά το —κατασκευασμένο στη Φλωρεντία— «ξίφος του Ισλάμ» περιστοιχισμένος από βέρβερους ραβδούχους (O’Kelly, 2003: 81-84, 126), έγινε εξώφυλλο του μηνιαίου περιοδικού *L’illustrazione Italiana* του Μάρτη 1937. Την παραθαλάσσια οδό που από το κέντρο της Τρίπολης κατέληγε στα σύνορα της Αιγύπτου και ονόμασε Balbia —προς τιμήν του νεαρότερου επικεφαλής των Μελανοχιτώνων Italo Balbo, που το 1921 είχε ηγηθεί της «Πορείας προς τη Ραβέννα»— διακοσμούσε μια τεράστια αψίδα με ανάγλυφα που απεικόνιζαν σκηνές από τον αραβικό κόσμο, αγρότες και καμήλες.

Ο εξιταλισμός επεκτάθηκε σε όλες τις «αποικίες». Το λιμάνι των Αγίων Σαράντα πήρε το όνομα «Porto Edda» της μεγάλης κόρης του Mussolini, η κεντρική λεωφόρος των Τιράνων μετονομάστηκε σε «Boulevard Mussolini», σλαβικά επώνυμα και ονόματα δρόμων και πόλεων μετατράπηκαν σε ιταλικά (όπως το Γκολούμποβιτς σε Κολόμπο, το Split σε Spalato) και επιβλήθηκε η ιταλική γλώσσα σε όλες τις εκδόσεις, ακόμα και των εφημερίδων. Στη Ρόδο από το 1936 ως το 1940 κατέφθαναν μηχανικοί με αρχιτέκτονες για να ανακατασκευάσουν τα σημαντικότερα κτίσματα του νησιού, ακόμα και τα προγενέστερα ιταλικά, στο φασιστικό «stile littorio». Ο διοικητής Ιταλοαιγαιακών Νήσων κόμης Cesare Maria De Vecchi απαγόρευσε τις ελληνικές εφημερίδες, τη δημόσια χρήση της ελληνικής γλώσσας και τα ελληνικά, τα μουσουλμανικά και τα εβραϊκά σχολεία εισάγοντας την ιταλική ως επίσημη γλώσσα στη

διδασκαλία. Τις εξεγέρσεις των Ελλήνων της Ρόδου (Bosworth, 1996: 81, Battaglia, 2010: 41-43) αγνόησε το φιλικό προς τον Mussolini μεταξικό καθεστώς στέλνοντας τον αρχαιολόγο Σπυρίδωνα Μαρινάτο στη Ρώμη, ως εκπρόσωπό του, στα εγκαίνια της εντυπωσιακής έκθεσης *Augustea della Romanità* του 1937 για τη δισχιλιοστή επέτειο από τη γέννηση του πρώτου αυτοκράτορα, Οκταβιανού Αυγούστου. Το νεοκλασικό εκθεσιακό μέγαρο του 1883 που είχε ήδη επιδεχτεί μετατροπές κατά την Έκθεση της Φασιστικής Επανάστασης του 1932, τώρα διέτρεχε διάζωμα με την επαναλαμβανόμενη ολόγλυφη λατινική λέξη DVX και στο εσωτερικό του, μπροστά στην ανακατασκευή του ναού που ο Αύγουστος είχε κάποτε υψώσει στις παρυφές της Άγκυρας με την εγχάρακτη στήλη των *Res Gestae Divi Augusti*, θα σταθεί και ο Duce κατά την τελετή λήξης για να περιγράψει τα δικά του *Res Gestae* — τα πεπραγμένα της κυβέρνησής του².

Η προπαγάνδα και πλέον ο τρόμος, είχαν διαβρώσει τα αντανakλαστικά της ιταλικής κοινωνίας. Εκτός και αν ήθελε κάποιος να γίνει ήρωας: θυρωροί εντέλλονταν από το καθεστώς να καταδίδουν τις κινήσεις των ενόικων και ακόμα και οι εκλογές ήταν μια φαρσοκωμωδία. Όσοι ψήφιζαν *Si* στους φασίστες υποψήφιους του Gran Consiglio έριχναν στην κάλη την τρίχρωμη κάρτα και βγαίνοντας από την καμπίνα έπρεπε να δείξουν τη λευκή κάρτα του *Noi* στην επιτροπή· στην αντίθετη περίπτωση υποβάλλονταν σε έλεγχο και σε διώξεις (De Felice, 1968: 587).

*

Παρά τη ραγδαία πορεία από τον πολύμορφο εθνικισμό του προηγούμενου αιώνα προς τον ολοκληρωτισμό, ο Mussolini έπαιρνε συγχωροχάρτι από την άλλη όχθη του Ατλαντικού αφού θεωρούνταν σταλμένος από τη Θεία Πρόνοια για να υπερασπιστεί το Δυτικό κόσμο από την κομμουνιστική απειλή. Σε ανάμνηση της Συμφωνίας του Λατερανό ο ίδιος και οι *quadrumviri*, η τετραρχία του φασιστικού κινήματος, έγιναν τερά-

στια τοιχογραφία το 1930 σε εκκλησία στο Μόντρεαλ (Salvatore, 2003), τον ίδιο χρόνο που δεκάδες χιλιάδες ημινομάδες εξοντώνονταν στο στρατόπεδο συγκέντρωσης στη Σύρτη της Λιβύης, και στον μελανοχίτωνα Italo Balbo η αστική τάξη του Σικάγο αφιέρωσε μνημείο και λεωφόρο με το όνομά του όταν τους επισκέφτηκε το καλοκαίρι του '33. Είχε μάλιστα τιμηθεί με γεύμα από τον Roosevelt, που τότε ξεκινούσε το «New Deal» για την αναδιοργάνωση της οικονομίας, σχέδιο που ο Mussolini παρουσίασε μέσα από την *Popolo d'Italia* ως επιτυχημένη έκφανση του αμερικανικού φασισμού. Η λεωφόρος φέρει ακόμα το όνομα του Balbo σα να μην μεσολάβησε ποτέ ένας παγκόσμιος πόλεμος, καθώς κολακεύονται οι μετανάστες ιταλοί ψηφοφόροι, οι οποίοι θέλουν να θυμούνται τη μέρα που ένας ολόκληρος λαός απίθωσε τον ενθουσιασμό του για τη χώρα καταγωγής του στις όχθες της λίμνης του Michigan (Roman, 5.9.2006). Και ο αστικός αμερικανικός Τύπος πούλαγε ανενδοίαστα το «φαινόμενο Mussolini». Το εξώφυλλο του περιοδικού *Time Magazine* τον φιλοξένησε πάμπολλες φορές, ακόμα και υπερήφανο ανάμεσα στους δυο πιλότους γιους του που βομβάρδιζαν την Αιθιοπία το 1935. Εξάλλου, οι αμερικανοί λατινιστές, όπως είχε επισημάνει ο καθηγητής Miller, όχι μόνο δεν είχαν καταστήσει σαφή στα αμφιθέατρα την πάλη των τάξεων που αναδυόταν από τη ρωμαϊκή ιστορία — αφού οι φοιτητές δεν έβλεπαν διαφορές ανάμεσα στον Σπάρτακο και στον Λικίνιο Κράσσο— αλλά επέστρεφαν στις τάξεις μετά από ένα καλοκαιρινό ταξίδι στη Ρώμη ενθουσιασμένοι από τα μνημεία της και με το ζήλο να επαινέσουν τον Mussolini. Κι ούτε οι βιαιότητες του φασισμού, ούτε ο πόλεμος στην Αιθιοπία τους απασχολούσε, καθώς όλα δικαιολογούνταν στη βάση τού ότι ο Duce χρηματοδοτούσε ανασκαφές στο Forum του Αυγούστου — μολονότι δεν ήταν διόλου απαραίτητη η σύνδεση ενός καλού λατινιστή με τον Mussolini (Miller, 1949: 135-137).

Το 1942 η γοητεία του καθεστώτος άρχισε να θαμπώνει για τους φοιτητές-εκδότες του περιοδικού «Roma Fascista» αλλά όχι για τους προφανείς λόγους, αφού συνέχιζαν να εκδίδουν προ-

² βλ. και *Giornale Luce* B1175 del 29/09/1937, <http://www.youtube.com/watch?v=cneYAemeNqU>

παγανδιστικά φυλλάδια το 1940-42 για στρατολόγηση στον «πόλεμο του Duce», ελπίζοντας πάντα σε μια νέα Ιταλία με τη δική τους συμμετοχή στην πολιτική —όνειρο που θα πραγματοποιήσει μεταπολεμικά ο φιλόδοξος αρχισυντάκτης του περιοδικού, Eugenio Scalfari, από τα βουλευτικά έδρανα της κεντροαριστεράς και από την εφημερίδα *La Repubblica* που ίδρυσε (La Rovere, 1999: 475, Imbiscuso, 2010: 10). Ο De Felice από την άλλη, είναι από αυτούς που διακρίνουν από νωρίς απογοήτευση στη φασιστική νεολαία, οφειλόμενη στην υπαναχώρηση του φασισμού από τον αρχικό κινηματικό χαρακτήρα του. Αλλά και για όποιους άλλους λόγους να είχαν απογοητευθεί, το ποτάμι των φασιστικών ιδεών αναχαιτίστηκε, ώστε να μην κατακλύσουν την επόμενη γενιά (De Felice, 1974: 236).

Ο Mussolini πέρασε στην Ιστορία, αλλά η «τρίτη Ρώμη, του ιταλικού λαού» που είχε ονειρευτεί ο Mazzini δεν αναγεννήθηκε. Παγιδεύτηκε κοιτώντας είτε προς τα κυβερνητικά παλάτια του Quirinale είτε προς την κυνική χλιδή του Βατικανό. Και ακόμα ταλαντεύεται ανάμεσα στις δύο όχθες του Τίβερη.

Βιβλιογραφία

Alicata, Mario (1943, 10 Σεπτεμβρίου), «Tutta la Nazione combatte per la sua Pace – Via I nazisti dal Italia! – Torna Garibaldi», εφημερίδα *Il Lavoro Italiano*.

Altekamp, Stefan (2004), «Italian Colonial Archaeology in Libya 1912-1942», στο Galaty Michael, Watkinson Charles (eds.), *Archaeology Under Dictatorship*, New York, NY: Kluwer Academic/Plenum Publisher.

Ανταποκριτή, Του (1907, 12 Δεκεμβρίου), «Fight for Garibaldi Tomb», εφημερίδα *The New York Times*.

Ανταποκριτή, Του (1925, 15 Ιουνίου), «Il Re Galantuomo», περιοδικό *Time Magazine*.

Battaglia, Antonello (2010), «Il Dodecaneso italiano: una storia da rivisitare (1912-1943)», *Eurostudium w3*, Aprile-Giugno, 15.

Belardelli, Giovanni (1998, 9 Απριλίου), «ITALIE E nel 1860 il Sud divenne Africa», *Corriere della Sera Archivio Storico*, εφημερίδα *Corriere della Sera*.

Bonghi, Ruggiero (1870, 3 Οκτωβρίου), εφημερίδα *La Perseveranza*.

Colini, Antonio Maria (1933), *Il Fascio Littorio*, Roma: Libreria dello Stato.

Consolato, Sandro (2006), «Giacomo Boni, l'archeologo-vate della Terza Roma», στο De Turris Gianfranco (ed.), *Esoterismo e fascismo: storia, interpretazioni, documenti*, Roma: Edizioni Mediterranee.

Del Boca, Angelo (1986), *Gli Italiani in Libia: Tripoli bel suol d'amore, 1860-1922*, Roma: Laterza.

De Felice, Renzo (1968), *Mussolini il fascista. II. L'organizzazione dello Stato fascista (1925-1929)*, Torino: Einaudi.

De Felice, Renzo (1974), *Mussolini il duce, I, Gli anni del consenso (1929-1936)*, Torino: Einaudi.

De Felice, Renzo (1981), *Mussolini il duce, II, Lo Stato totalitario (1936-1940)*, Torino: Einaudi.

Farini, Carlo Luigi, [Su Napoli] Lettera a Cavour, 26.10.1860, *Documenti di Archivio*, CC Libreria del Mezzogiorno.

Fiorani, Flavio, (2000), *Fascismo*, Milano: Giunti.

Francescangeli, Eros (2000), *Arditi del Popolo*, Roma: Odradek.

Franzinelli, Mimmo (2003), *Squadristi*, Milano: Mondatori.

Gilkes, Oliver J. (Ed.) (2003), *The theatre at Butrint: Luigi Maria Ugolini's excavations at Butrint 1928-1932*, London: British School at Athens.

Gilkes, Oliver (2004), στο Galaty Michael & Watkinson Charles (Eds.), *Archaeology Under Dictatorship*, New York, NY: Kluwer Academic/Plenum Publisher.

Imbiscuso, Francesca (2010), *Roma fascista (1924-1943). Le giovani "penne" nere dell'Urbe*, Roma: Aracne.

Ludwig, Emil (1932), *Colloqui con Mussolini*, Milano: Mondatori.

Miller, Philip (1949), «Racial and Nationalistic Hurdles in the Teaching of Literature» *Journal of Negro Education*, 18.

Mussolini, Benito (1918, 2 Φεβρουαρίου), «Torna, torna Garibaldi», εφημερίδα *Il Popolo d'Italia*.

Mussolini, Benito (1921, 14 Ιανουαρίου), εφημερίδα *Il Popolo d'Italia*.

Mussolini, Benito (1935), *Scritti e Discorsi di Benito Mussolini*, vol. IX, Milano: Ulrico Hoepli.

O'Kelly, Sebastian (2003), *Amedeo: The True Story of an Italian's War in Abyssinia*, London: Harper.

Pavia, Aldo (2010, 23 Μαΐου), «I campi di concentramento di Mussolini. Un centinaio», εφημερίδα *Corriere della sera*.

Roman, Sergio (2006, 5 Σεπτεμβρίου), «Balbo a Chicago, Mussolini in una chiesa di Montréal», *Corriere della Sera Archivio Storico*, εφημερίδα *Corriere della Sera*.

Rovere, Luca (1999), «Fascist Groups in Italian Universities», *Journal of Contemporary History*, 34.

Salvatore, Filippo (2003), «Of Churches, Frescos and Historic Sites», *Exploding the Myth, Accenti Magazine*, Quebec, Canada, March, 1.

Thiers, Adolphe (1848), *The rights of property: A refutation of communism and socialism*, London: R. Groombridge & Sons.

Venzo, Manola & Migliau, Bice (eds.), (2004), *The Racial Laws and the Jewish Community of Rome 1938-1945*, Roma: Archivio di Stato.